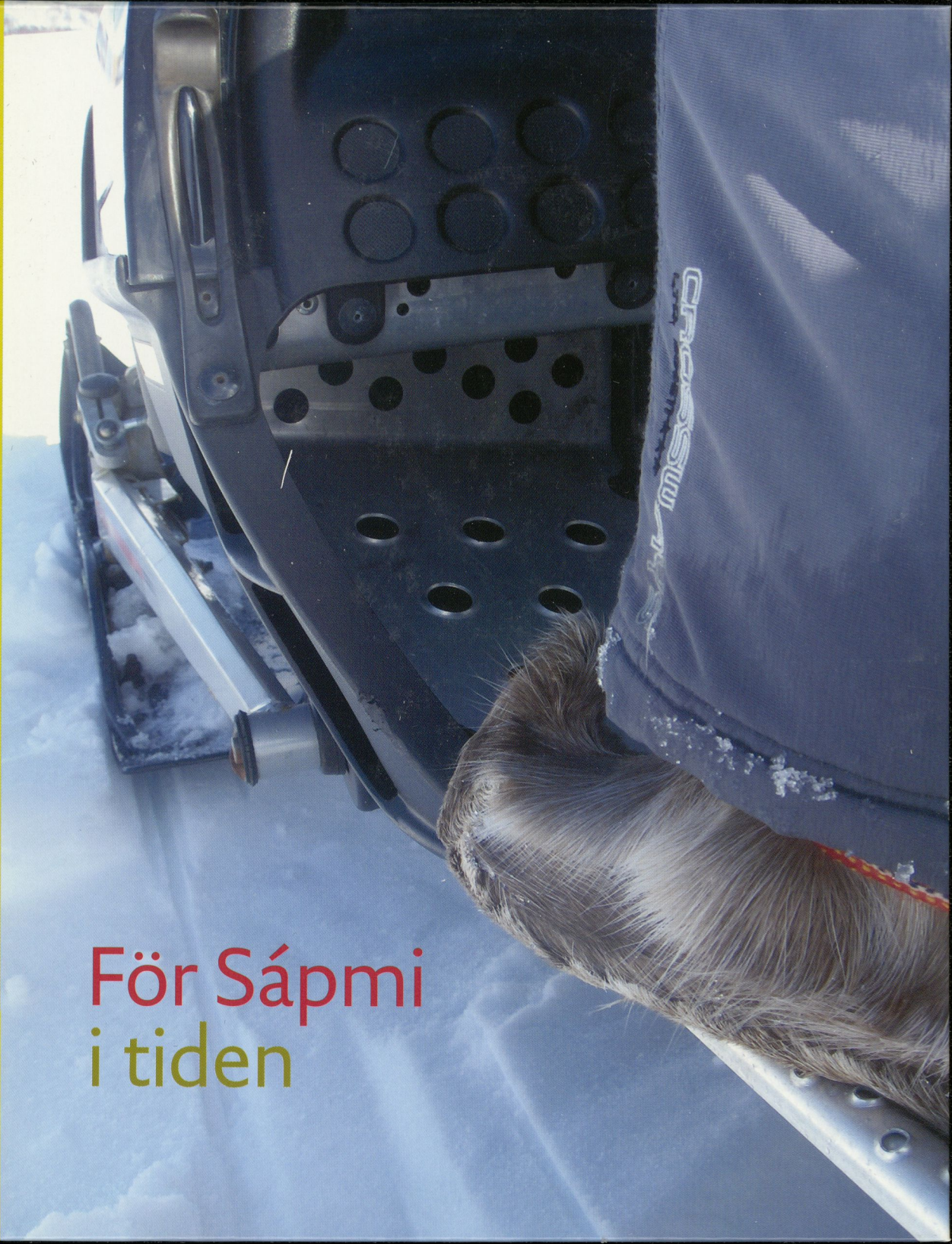




För Sápmi
i tiden

För Sápmi
i tiden

FATABUREN 2008

För Sápmi i tiden

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2008

Red. Christina Westergren och Eva Silvéén



FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok, är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har idag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvireras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

Fataburen 2008
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare
Redaktörer Christina Westergren och Eva Silvéen
Bildredaktör Emma Palmér
Omslag och grafisk form Lena Eklund
Framsidas bild foto Victoria Harnesk
Baksidas bild foto Héléne Edlund. Nordiska museet
Bilder på för- och eftersättsblad foto Eva Silvéen

Tryckt hos NRS Tryckeri, Huskvarna 2008
ISSN 0348 971 X
ISBN 978 91 7108 523 8



Mössor utanför ett klassrum i nomadskolan i Gällivare, Lappland.
Foto Karl Heinz Hennried, © Nordiska museet.

Traditionell kunskap

Ett möte mellan kultur och natur

Under de senaste två decennierna har synen på folklig kunskap och sedvänjor till viss del svängt. Från att ha betraktats som kuriosa och något av främst folkloristiskt och idéhistoriskt intresse har den folkliga kunskapen allt mer börjat ses som en komplementär vetenskap eller åtminstone vetskap. Det handlar mindre om de delar som kan anses som övertro och mer om den erfarenhetsbaserade kunskap som kommer av ett liv betydligt närmare naturen än vad vi lever nu.

Industrialiseringen, urbaniseringen och den ökade automatiseringen har lett till att vi inom det västerländska samhället till stor del har förlorat kontakt med naturen och vad den kan berätta för oss. Idag har vi högteknologiska instrument som hjälper oss att kompensera en brist i den egna förståelsen av naturen. Men vilka tydor finns i djurs ändrade beteenden, förändringar i florán och extrema väderfenomen? Vad säger dessa oss idag och vad skulle de ha sagt dem som levde för hundra–hundrafemtio år sedan? Under det senaste seklet har hela vårt samhälle förändrats till att bli extremt beroende av billig fossil energi, som

HÅKAN TUNÓN är farm. dr i farmakognosi och verksam vid Centrum för biologisk mångfald i Uppsala. Hans forskning rör främst lokal och traditionell kunskap samt etnobiologi med en särskild inriktning mot traditionell medicin.

LARS-ANDERS BAER är ordförande i Sametingets styrelse och medlem i FN:s *Permanent Forum on Indigenous Issues*, ett organ för urfolksfrågor. Han är också egenföretagare, bland annat inom rennäringen.

Än används fossila bränslen i många sammanhang. Kautokeino 2006. Foto Eva Silvén.



ger motorkraft och konstgödsel. Många tror att vi nu är framme vid »oljetoppen« och att världens oljeresurser bara kommer att minska. Ingen förväntar sig att finna några stora nya oljeresurser så vad händer när oljan tar slut? Merparten av dagens livsmedelsproduktion kräver mer insatt (fossil) energi än vad man får ut i form av mat, något som borde vara oroväckande.

Framtiden i historien?

Kanske kan en del av räddningen finnas i nya högteknologiska landvinningar, men något kan vi möjligen också lära oss av äldre tiders lösningar och kunskap. Hur överlevde människor egentligen före introduktionen av fossila bränslen? Visst, de hade i allmänhet ett helt annat liv och andra och sämre lev-

nadsförhållanden än idag. Att gå tillbaka till ett ålderdomligt leverne är knappast en önskvärd lösning. Så hur kan vi genom att kombinera teknologi med gammal klokskap försäkra oss om ett gott liv även efter att oljan har sinat och den globala uppvärmningen har gjort sitt?

Under den senaste tjugoårsperioden har ett antal av FN:s konventioner och fördrag samt andra internationella överenskommelser pekat på vikten av att inte glömma ursprungs- och lokalsamhällena i förvaltandet av naturen och sökandet efter hållbara lösningar för det framtida samhället. Det handlar om förhandlingar som rör så skilda områden som naturvård, lös-

Vårflyttning 1968,
Tuorpon sameby,
Jokkmokks socken.
Foto Rolf Kjellström,
© Nordiska museet.



ningar för en hållbar utveckling och kulturarvs- och människorättsfrågor. Förvaltningen av jorden och den biologiska mångfalden, men kanske främst de biologiska resurserna gynnas av lokalsamhällets delaktighet, nyttjandet av lokal och traditionell kunskap samt ofta ett decentraliserat beslutsfattande. Ofta, men långt ifrån alltid, känner man lokalt ett större ansvar för att förvalta resurserna så att de också räcker till kommande generationer. Stundom spelar enstaka individers egoistiska läggning ett spratt för kollektiva försök att hushålla med resurser. Inom många kulturer har därför oskrivna lagar och regler vuxit fram som förmedlar vad som är rätt och fel i nyttjandet av de gemensamma resurserna om man vill att de ska räcka inte bara till dagens befolkning utan även till kommande generationer. Det kan exempelvis handla om förhållningsregler rörande vilka djur som får jagas eller fångas. En del av detta »regelverk« gäller sådant som återfinns i vår nuvarande jaktlagstiftning, som att man inte ska jaga honor som är dräktiga eller har små ungar. Annat kan snarast jämföras med vår djurskyddslagstiftning om hur djur ska behandlas på ett etiskt sätt. Ofta ingår också en avancerad form av regelverk för vem som får genomföra olika aktiviteter på olika platser och på vilken nivå i samhället olika beslut får fattas. Det handlar således om en synnerligen sofistikerad form av regler, vett och etikett för hur man bör förhålla sig till det gemensamma landskapet och dess innevånare.

Ett mannaminne kan vara relativt kort och i ett föränderligt samhälle där många lämnar sin hembygd minskar lokalkunskapen kontinuerligt. En myndighets minne är ännu kortare då tjänstemän i karriären med täta intervall flyttar till nya tjänster. Känslan för den lokala bygden och dess särprägel är inte alltid något som kännetecknar enskilda tjänstemän eller entreprenö-



Näten dras upp i Ripasjaure, Lappland, Norrbotten.
Foto okänd. Nordiska museet.

rer, som exempelvis när man bygger hus för nära större vattendrag. Drömmen om fritidshus med strandtomt innebär att även gamla kända översvänningsområden bebyggs med personliga tragedier som följd de år då vattenståndet är »ovanligt« högt. Den lokala kunskapen i en sådan trakt innefattar däremot förmodligen historier om tidigare översvämningar och om vilka områden som inte kan anses vara säkra.



Knivslida från Jukkasjärvi socken, Torne lappmark, Lappland. Foto Bertil Wreting, © Nordiska museet.

Lokalbefolkningens kunskap om sitt närområde bör därför betraktas som en mycket viktig resurs i samhällsplaneringen. Praktisk kunskap om hur snön samlas i drivor i landskapet vintertid borde vara viktig bakgrundsinformation inför väg- och järnvägsbyggen. Dessutom har lokalbefolkningen ofta en särskild känsla för hembygden som kan bidra till att de lokala resurserna brukas på ett mer hållbart sätt. Man kan relativt tidigt se om det är en obalans i det lokala systemet och vidta åtgärder. I vår internationaliserade värld lider de flesta på grund av okunskap inte av att resurserna ödas någon annanstans, kanske till och med på en annan kontinent. Okunskap är kanske också en av anledningarna till att många av de biologiska resurserna i marina miljöer idag totalförstörs. De flesta av oss kan inte se vad som händer under vattenytan.

Ett immateriellt kulturarv

Traditionell kunskap är därför långt mer än enbart en kulturhistorisk företeelse. Det handlar om ett viktigt möte mellan natur och kultur som kan visa sig vara användbart även för framtiden. Med traditionell kunskap brukar man mena den praktiska, erfarenhetsbaserade kunskap som traderas från generation till generation. Hela tiden anpassas den till nya förhållanden och påverkas av nya intryck från omkringliggande kulturer eller mer långväga besökare. Kunskapens helhet, kunskapssystemet, och natursynen är kärnan utifrån vilken intryck bearbetas och förkastas eller inkluderas. Man brukar mena att det traditionella kunskapssystemet är en sammanhållen enhet bestående av världsbilden/religionen, språket och den traditionella kunskapen. Den sistnämnda delas ofta i eko-



En elev väljer bland renhorn
i slöjden i nomadskolan i
Gällivare, Lappland 1955.
Foto Karl Heinz Hernried,
© Nordiska museet.

Samisk trumma, detalj med
figurer. Foto Mats Landin,
© Nordiska museet.



Inga Pirtsi syr på maskin i sin kåta. Jokkmokks socken, Lule lappmark, Norrbottens län. Foto Ludvig Wästfelt. Nordiska museet.

logisk kunskap (praktiskt inriktad kunskap, »hantverksskicklighet«, kunskapen om landskapet) och folkloristik (sång, musik och dans, berättarteknik samt grafisk design i form av tecken, symboler, mönster, former och färger). En viktig del är naturligtvis också de traditionella formerna av trädning och kunskapsöverföring. Sammantaget bildar detta folkkulturen och den nationella/etniska identiteten.

Inom FN:s konvention om biologisk mångfald framhåller man enheten »traditionell kunskap, traditionella sedvänjor och traditionella innovationer« – det sistnämnda handlar om nya företeelser som skapats inom det traditionella kunskapssystemet, en vidareutveckling av traditionell kunskap. Att kulturen är beroende av näringarna och språket och tvärtom kanske är alltför uppenbart. Det finns ingen anledning för de samiska språken att ha så många ord för snö om man inte är beroende av skidor för transport och renskötsel. Med snöskoterns intåg har behovet av en språklig rikedom för snö också minskat. Och utan rennäringen finns ingen anledning att ha en exakt beskrivande nomenklatur för att särskilja olika renar. På samma sätt försvinner behovet av praktisk kunskap när förutsättningarna ändras.

Under hösten 2003 antogs konventionen om skydd för det immateriella kulturarvet av Unescos generalförsamling. Den är ännu inte ratificerad av Sverige. Syftet med konventionen är att bevara folkkulturen, det vill säga såväl traditionell kunskap och sedvänjor som traditionell hantverkskunskap. Det är viktigt i ett sådant arbete att inte glömma bort det faktum att en stor del av vår kulturella identitet vilar på synnerligen jordnära, praktiska kunskaper om naturen, som dessutom är mycket lätta att förlora när vi distanserar oss från naturen.



Dräktbroderi, tenntråd, lapptechnik. Foto Mats Landin, © Nordiska museet.

Det samiska initiativet

Skolsystemet och dess utformning belönar den som tänker enligt just detta system och försvårar för andra tänkesätt. Skolan styr eleverna i en riktning och skapar uniformitet. Liksom de flesta andra urfolk har samerna tvingats in i nationalstatens samhälle och skolsystem utan hänsyn till hur förenligt det är med den samiska världsbilden och kulturen. På så sätt har människor bestulits på sin etniska eller lokala kulturella identitet.

Skolsystemets likriktning drabbar inte bara samer utan även andra grupper i samhället. På samma sätt som det finns modersmålsundervisning kanske man borde utveckla systemet med undervisning i den egna kulturen och fundera på vilka delar av undervisningen som motverkar kulturellt tänkande. Att jorden är rund och att evolutionen har ägt rum måste anses vetenskapligt bevisat även om det finns de som ifrågasätter det. Det finns en mängd sanna sanningar, men sannolikt också ett otal »fakta« som snarare är uppfattningar eller sådant som hör hemma inom avdelningen »akademisk folktro«. Vetenskaplig metodik behöver inte alltid skilja sig från folklig iakttagelseförmåga, minnen från tidigare år och en folklig analys av trender. Nog måste vi ändå medge att även akademiskt meriterade ibland ägnar sig åt friare tolkningar än vad det bakomliggande faktaunderlaget medger?

I urfolkssammanhang talas ofta om dekolonialisering, det vill säga att försöka återfinna den egna kulturen och traditionerna och inte låta förhärskande officiella »sanningar« stå oemotsagda, att våga tro på sitt eget ursprung och sina egna sedvänjor. Det kan emellertid innebära en fara för nykonstruktion av traditionella föreställningar och företeelser som egentligen aldrig har förekommit historiskt. Men repatriering, alltså när



Foto Mats Landin,
© Nordiska museet.



Lärare och elev i nomadskolan
i Gällivare, Lappland 1955.
Foto Karl Heinz Hernried,
© Nordiska museet.

Barn äter kvanne.
Vilasund, Umbyns
lappby, Artfjället 1935.
Foto Ernst Manker,
© Nordiska museet.



kunskap, föremål eller mänskliga kvarlevor återbördas till sitt ursprungsområde, är ett fenomen som har en stor symbolisk betydelse för den etniska självkänslan. Rätten att själv få bestämma över bilden av sin egen historia, kunskap och kultur är något som urfolk över hela världen ropar efter och kräver. Sådan lokal nationalism kan naturligtvis också utgöra ett hot mot själva nationalstaten som företeelse.

Samerna har genom historien blivit studerade, utforskade och fått sin kultur vänd ut och in. Under 2006 har Sametinget och Naptek (Nationellt program för lokal och traditionell kunskap relaterad till bevarande och hållbart nyttjande av biologisk mångfald) gemensamt inlett ett arbete kallat »det samiska initiativet«. Syftet är att initiera en nationell kartläggning av samernas nyttjande av och förhållande till naturen och dess innevånare. Tanken är att dokumentationsarbetet denna gång utförs av olika grupperingar inom det samiska samhället och inte av utifrån kommande forskare. Under 2007 inleddes »det samiska initiativet« med åtta lokala pilotprojekt och arbetet kommer successivt att utökas. Samernas egna prioriteringar när det gäller hur kulturen speglas och vilka delar som framhävs ska förhoppningsvis nyansera den tidigare bilden av det traditionella samiska livet.

I dag förordar man internationellt att forskare och andra som arbetar med andra kulturers traditionella kunskap ska tillämpa »i förväg avgivet informerat godkännande« (prior informed consent/prior informed approval, PIC/PIA), det vill säga att man noggrant och på lämpligt sätt informerar de berörda om vad syftet med studien är och vilka möjliga följder ett deltagande kan få. Forskningen bör i högre utsträckning utgå från folkets vilja än forskarsamhällets agenda.

Rätten till traditionell kunskap

När det handlar om lokal och traditionell kunskap hamnar man ofta i frågor som rör immaterialrätt – hur multinationella företag tar patent på andra folks kunskaper och växtsorter för att tjäna grova pengar. Detta har naturligtvis inträffat och ligger helt i den koloniala andan. Tidigare åkte västerlandets representanter till kolonierna och skaffade sig med vapenmakt kontroll över naturresurser och andra värden. Det finns många exempel där folklig kunskap har lett till utvecklandet av läkemedel, och vissa spelar fortfarande en viktig roll inom den moderna medicinen. I snart åtta år har WIPO (World Intellectual Property Organization) haft en särskild arbetsgrupp. Intergovernmental Committee on Intellectual Property and Genetic Resources, Traditional Knowledge and Folklore, med uppgift att diskutera rättighetsfrågor vad gäller traditionell kunskap och genetiska resurser. Man kan säga att avsikten är att utreda om det västerländska immaterialrättsliga systemet med patent, varumärkesskydd och liknande är adekvat för att skydda kollektivt ägd traditionell kunskap från missbruk, och om inte – vilket system ska man använda istället?

Västerlandets patentsystem ger *en* patenträttsinnehavare rätt att tillfälligt under ett antal år exklusivt få dra nytta av en upptäckt eller uppfinning. Därefter är upptäckten fri för alla andra att slå mynt av. Upptäckten ska emellertid vara ny och ej tidigare beskriven samtidigt som tillämpningen inte får vara alltför uppenbar om någon ska kunna få patent på den. Ofta menar man dock med nyhetsvärde att tillämpningen inte ska ha varit beskriven i litteraturen, vilket gör att muntlig kunskap bland urfolk befinner sig i en definitionsmåssig gråzon. Är den ny eller inte? Är den känd eller inte? Frågan kan verka vansin-



Armbandet har märkning-
en »Sámi duodji – same-
slöjd« som gynnar samiska
slöjdare som kollektiv.
Foto Peter Segemark,
© Nordiska museet.



Mjölkning av renvajor för att få kaffegrädde. Tossåsens sameby, Jämtland 1935.
Foto Ernst Manker, © Nordiska museet.

nig, men det finns ett antal internationellt kända exempel där ett folks kunskap plötsligt har patenterats av en utomstående som en ny uppfinning. När det handlar om kollektiv kunskap som har utvecklats under generationer kan man fråga sig vem som har rätt att ta patent på den och om det överhuvudtaget är möjligt. Vem äger kollektiv kunskap? Vem har rätt att slå mynt av den? Systemet med patent-, varumärkes- och mönsterskydd



Elin Ragnhild Prost, 4 år, mjölkar en get i Vittangi 1948. Torne lappmark, Karesuando socken, Vikkusjärvi. Foto Ernst Manker, © Nordiska museet.

är anpassat efter ett individuellt ägande och inte ett kollektivt. Trots att undantag finns måste man emellertid ändå konstatera att en mycket stor andel av den traditionella kunskapen är lokal i sin tillämpning och därför inte av ekonomiskt intresse utanför det egna sammanhanget.

För svenskt vidkommande finns en lagstiftning rörande renskötseln som gör den exklusiv för samer och att eventuell traditionell kunskap kopplad till denna oftast inte är »användbar« för andra. Ett annat mer ekonomiskt intressant område är sameslöjden, som kan locka lycksökare. Mycket av kunskapen inom hemslöjden är ju relativt allmängiltig och bygger på kulturöverskridande förnyelse. Men med hjälp av märkningen »Sámi duodji – Sameslöjd« har ambitionen varit att skapa ett positivt mervärde för produkter från samiska slöjdare, mer användbart än ett tillfälligt patentskydd. Den har därigenom blivit en kollektiv exklusivitet som gynnar samtliga slöjdande samer. Att skydda etnisk traditionell kunskap är inte nödvändigtvis ett självändamål, men det fordrar en innovativ fantasi inom det gängse immaterialrättsliga systemet. Man har på olika platser i världen dessutom instiftat särskilda lagar, sui generis-skydd av traditionell kunskap, som i kombination med konventionell immaterialrätt kan skapa ett hyggligt fungerande system. Det stora problemet på de flesta håll i världen är ändå att tillämpa det befintliga skyddet i praktiken.

Det är trots allt lätt att konstatera att vi befinner oss i en omvälvande period och att det kommer att hända mycket både nationellt och internationellt inom detta område inom de närmaste åren. Urfolkens rättigheter kommer med all säkerhet att stärkas ytterligare, både i Sverige och internationellt.